

Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon

Az egyházak története intézményesülésük kezdetétől fogva a reformok története is egyben. Természetes jelenség ez, hiszen a hívő lélek, a tudatos, elevenen alapuló vallás és az egyház mint intézmény, illetve a hierarchia között *a priori* ellentét húzódik. A reformok jelentős része a hívő közösség tudatosságának külön jelentőséget tulajdonít, így természetes, hogy kultúránknak abban a történeti korszakában, amikor a tudás forrása és a hagyomány átadásának eszköze jelentős mértékben az írott szó volt, a könyv különös fontosságot nyert. A protestáns reform ebből a szempontból is megkülönböztetett helyet kívánhat magának a vallási reformok sorában. A protestáns egyházakon belüli reformmozgalmak – pietizmus, puritanizmus stb. – hívei pedig olyan társadalmi jelenségek rögzítésének lehetőségét is megteremtették, mint az analfabétizmus szinte teljes felszámolása a közösség férfi tagjai esetében, illetve a jelentős mértékű (50–60%) női olvasni tudás már a korai újkorban is.

Luther 1524 elején megjelent felhívásában „*An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes*” követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „*gutte librareyen odder bücher heuser*”.¹ A gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba (*Kirchenordnung*) is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége.² A lutheránus városok mellett szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák, így a pfälzi, a sziléziai vagy a svájci helvét hitvallásúakról is tudható, hogy megalapították a közösségi használtú könyvtáraikat.³

Az említett szabályzatok s később a német városok példája szolgált alapul, hogy a magyarországi, elsőként a többségében német lakosságú evangélikus városok a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át nekik, amikor már kinőtték a városi tanácsi kereteket.⁴ Nem gondoljuk termé-

tesen, hogy valamennyi polgár élt is a lehetőséggel, és könyvtárba járt, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal kézbe vették a könyveket.

Idézett felhívásában Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták. A magyarországi kálvinista többségű városok esetében is így volt ez. Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a helvét hitvallású többség a magyar lakosságú vagy a többségileg azzá váló (Kolozsvár, Kőszeg vagy Kassa) városokban alakult ki. A magyar adminisztráció már ekkor is a felületesség szinonimája volt, így a könyvkultúra kutatásának forráshelyzete komoly hátrányokat mutat akkor, ha a német városokéhoz hasonlítjuk.⁵

A magyar kálvinista városok többsége mezőváros volt, így a földesúr vallása, udvari környezete, kulturáltsága, ennek jellege befolyásolta a birtokon tevékenykedő tanítók, lelkészek, ügyvédek vagy orvosok műveltségét is, és sokszor közvetlenül járult hozzá egy-egy értelmiségi magángyűjtemény kialakulásához vagy éppen megmentéséhez, ha az özvegy az örökölt könyveket eladta. A nagy *kálvinista családok udvari könyvtárai*, illetve a kálvinista lelkészek bibliotékái nagyon eltérő ízlést mutatnak abban a tekintetben, hogy tulajdonosaik az ország melyik területén éltek. A nyugat-magyarországi területeken csak később alakult ki az önálló református, illetve evangélikus egyházkerület, a Csepregi Zsinatig (1591) semmiképpen nem különült el a kettő. A terület főúri családjainak – Nádasdyak, Bánffyok, Batthyányok, majd Esterházyak – könyvtárait jól ismerjük⁶ csakúgy, mint több protestáns lelkészét is (a Beythe család tagjai, Czeglédi Pál, Kanizsai Pálfi János stb.). Az arisztokrata családok a 17. század közepéig valamennyien katolizáltak vagy kihaltak fiúágon. A katolizálás előtt protestánsok voltak, magukat hol lutheránusnak, hol inkább helvét hitvallásúaknak tartották (jó példa erre Batthyány Ferenc).

Nádasdy-címer a Sylvester Bibliából. Sylvester János: *Új Testamentum magyar nyelven...* [Sárvár-Újsziget, 1541]. Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára (Kat. 2.1.2)

A protestáns teológiai irodalom, illetve az egyház-szervezést segítő munkák összessége mint gyűjteményi profil nem köthető egyik felekezethez sem. A szakirodalomban irénikus jellegűnek mondjuk, mert mindkét vallás jelentős alakjainak művei jelen voltak a könyvespolcokon. A wittenbergi klasszikusok (Luther, Melancthon, Bugenhagen), a rostocoki David Chytraeus és persze a heidelbergi egyetem tanárai (főként David Paraeus). Ez a jelenség magától értetődő, hiszen a 16–17. század fordulójáról ismert lelkészek valamennyien megfordultak valamelyik említett egyetemen vagy akár többön is. Mindenképpen kiemelhető Czeglédi Pál könyvtára, mert a ma is meglévő könyvek bejegyzései kirajzolják azt a kört, amelyet a Magyarországon kevés ideig munkálkodó Szenci Molnár Albert alakított ki. A nyugat-magyarországi területek azért is különlegeseek a jelenlévő könyvanyag szellemiségét vizsgálva,⁷ mert – ahogy Európában a heidelbergi egyetem – gyűjtőhelyei voltak a mindenünnen menekülő szabadon gondolkodóknak, illetve vallási üldözötteknek. Stájerországból, Karintiából, majd Sziléziából, Csehországból, Észak-Bajorországból és Pfalzból,

illetve ismét később Bécs környékéről érkeztek ide ezek az emberek, és itt tudtak egzisztenciát alapítani, tanári, ügyvédi vagy éppen lelkészi állást nyerni (az egyik legjobb példa erre a württembergi Johann Jacob Knaus, borostyánkői lelkész).⁸

A Tiszáninneni Református Kerület területének nagyobb része a Perényi, majd a Rákóczi családok birtoka volt. A lutheránus, illetve református és katolikus ágú család nagy felelősséggel gondoskodott arról, hogy birtokaikon legyenek tanárok, lelkészek. Azzal azonban nem törődtek, hogy azok az ifjak, akik az ő támogatásukkal végeztek felsőbb tanulmányokat, milyen protestáns szellemmel térnek haza. Jól ismert az a tény, hogy a pataki kollégium első száz évében csaknem valamennyi tanár járt Wittenbergben, ahol filippista szellemben tanultak, vagy Heidelbergben, ahonnan irénikus nyitottsággal tértek haza. A Rákóczi család, amelynek világi jellegű könyvtára a katolikus ág könyveivel együtt került a kollégiumi bibliotékába, nem egyszerűen a család tagjainak szellemiségét jellemzi. Ez a sok tekintetben nyitott szellemiségű gyűjtemény került össze 1660-ban (Lorántffy Zsuzsanna hagyatékaként) a

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem latin nyelvű Bibliájának kötéstáblája
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (Kat. 2.3.2)

már meglévő, ortodox lutheránus, ortodox református, filippista, irénikus, puritán vegyes könyvanyaggal és persze Johannes Amos Comenius szellemiségével, aki nem csupán a helyi nyomda megalapításának szorgalmazója volt, hanem olyan egyéniség, aki generációkig hatóan hagyott szellemi ízlésbeli nyomot maga után.⁹

A 17–18. század fordulójától kezdődően csak kevés magyarországi arisztokrata család tartott ki a református közösségek mellett. Mindenképpen kiemelendő, márcsak bibliofil tevékenysége okán is a Ráday család. Ráday Pál¹⁰ és fia Ráday Gedeon¹¹ péceli udvarházukban összegyűjtött könyvtára nem vetekedett gazdagságában a nyugat-magyarországi főurakéval, de tartalmi összetétele határozott modernséget mutat. A kálvinista teológia mellett az egyházszervezés alapvető könyvei, de főként a történeti szakirodalom, a jog, a földrajz, illetve Gedeon esetében már leginkább a modern filozófia és a természettudományok is hangsúlyos helyet nyertek a gyűjteményben. Külön említésre méltó a magyarországi és erdélyi kálvinista családok kapcsolatrendszerre, amely a családi kötelékeken alapult, de a gazdasági, a politikai együttműködés mellett a könyvgyűjtésre is kiterjedt. Ismert a családok nőtagjainak könyvgyűjtő és könyvkiadást támogató tevékenysége is.¹²

Az erdélyi kálvinista főurak – és persze iskolák – a református fejedelmek idején nagyon jó helyzetben voltak. A központi, a fejedelmi udvar művelődéspolitikáját kellett támogatniuk azzal, hogy a maguk birtokain felépítettek egy erős egyházi és iskolai intézményi rendszert. Ennek az ereje akkor mutatkozott meg igazán, amikor Erdély a Habsburg Birodalom Nagyhercegségeként találkozott a szervezett, állami segítséget élvező rekatolizációval. Az erdélyi kálvinista arisztokrata családok – a Bethlenek, az Apaffiak, a Telekiek – magángyűjteményeinek arculata ugyan archaikusabb, hiszen még a 18. században is gondoskodtak az egyházszervezést segítő könyvekről is, vagy éppen el kellett igazodniuk a legújabb teológiai irodalomban is, mégis ezek a könyvtárak voltak a birtokok lelkészeinek szellemi fegyvertárai is (jól ismertek a 18. századi gornyeszegi Teleki könyvtár kölcsönzési jegyzékei).¹³

A református könyvgyűjtemények jellegét azonban igazán jól a *kollégiumi könyvtárak* tükrében jellemezhetjük. Úgy, ahogy az egyes kálvinista egyházkerületek teológiai arculata, szellemisége a mai napig eltér, a 16–18. században iskoláik könyvanyaga is más-más képet mutat. Lehet, hogy ez utóbbi tény is hozzájárult ahhoz, hogy ma is különbségek mutatkozzanak. Nagyon jól példázza ezt a sárospataki

Ráday Gedeon (1713–1792) képmása. Quirin Mark, 1790
Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,
Történelmi Képcsarnok (Kat. 3.2.8)

és a debreceni kollégiumi könyvtárak anyagának összehasonlítása. Ha statisztikailag vizsgáljuk a 18. század eleji állapotokat, akkor megállapíthatjuk, hogy a sárospataki könyvanyag sokkal heterogénebb összetételű. Jelentős a nem kálvinista teológiai áramlatok jelenléte, hangsúlyozottan jelen van az evangélikus s ezen belül a filippista szellemi áramlat is. Számottevő a katolikus szerzők száma, beleértve a 17. századi szerzőket is. A kálvinista teológián belül a heidelbergi (irénikus) szerzők, illetve a németalföldi teológia a svájccal szemben túlsúlyban van. Debrecenben ezzel szemben a helvét szerzők dominanciája figyelhető meg, s a németalföldiek standard (de feltűnő) jelenléte mellett irénikus munkákat alig találhatunk. Evangélikus oldalról megvannak a nagyobb egyéniségek „opera omniái”, de a polémikus irodalom s főként Philipp Melanchthon tanítványai már kisebb számban fordulnak elő. Közel kortárs katolikus szerzők pedig csak elvétve akadnak.

A sárospataki kollégiumot és könyvtárat gyakorlatilag újjá kellett alapítani a Rákóczi-szabadságharc után. Az 1726-os, első 18. századi könyvtárrendezéskor még alig 1000 kötetet tudhattak magukénak, a 17. századi könyvek közül pedig nem maradt meg 100 sem. A tanárok és lelkészek hagyatékaiknak megvásárlása volt az elsődleges beszerzési forrás, de az iskola nagyon sok ajándékkal is gyarapodott. 1783-tól megváltozott a könyvtárosok alkalmazásának a rendje, hiszen az „*inspector bibliothecae*” tisztség megteremtésével a tudós könyvtárosok sorát nevezhették ki – addig ugyanis az idősebb diákok közül választották ki a könyvtár őreit. Az első ilyen könyvtáros tanár Szombathi János volt (1783–1823), aki újrarendezte a könyvtárat.

A debreceni kollégiumi könyvtár története is szinte újrakezdődik a 18. században. A Rákóczi-szabadságharc idején (1701–1711) többször pusztított, illetve menekülésre kényszerített iskola könyvtárát az 1710-es években kezdték el újrarendezni, illetve módszeresen gyarapítani. A korábbi hagyományt folytatva az iskola diákjai számos könyvet ajándékoztak, illetve hagytak haláluk után az alma mater könyvtárára. Az adományok rendszeres feljegyzése öröndetes módon máig fennmaradt, így képet tudunk formálni az állomány gyarapodásának mértékéről. Az 1714. évi katalógusban 1556 kötetet regisztráltak. Jellemző a város és az iskola szoros kapcsolatára az a tény, hogy a könyvtárosi teendőkkel megbízott diák közvetlenül a város vezetőinek tartozott elszámolással. Ez egyben a város tanácsának felelősségteljes gondoskodását is jelentette. (A kollégium 1752-ig közvetlenül a város irányítása alatt állt, majd a Tiszántúli Református Egyházkerület vette át – Mária Terézia rendeletére – ezt a feladatot.) 1736-ig több mint harminc volt diák, lelkész és tanár könyvhagyatékát inkorporálták a gyűjteménybe, így az állomány két évtized alatt megduplázódott. A könyvtár tematikusan ugyanakkor nem ezekből a hagyatékokból gazdagodott igazán – hiszen nagyon sokan ugyanazokat a műveket hagyták a bibliotékára –, hanem a tervezett fejlesztéseknek köszönhetően. Ezek közül kiemelkedik a természettudományos könyvanyag gyarapítása, elsősorban Hatvani István professzor tevékenysége révén, illetve az egyháztörténeti anyag európai méretűvé fejlesztése Sinai Miklós egyháztörténész figyelme mellett. A könyvtárba természetesen elsősorban az európai protestáns központok, Genf, Zürich, Leiden, Franeker, Göttingen könyvkínálata került, de a debreceni gyűjtemény a francia felvilágosodás eszméinek magyarországi recepciója szem-

pontjából is jelentős. Könyvtártörténeti szempontból is fontos, hogy a debreceni kollégiumnak volt ereje a partikula rendszer kiépítésére, és e munkával együtt a nagykőrösi, a mezőtúri, illetve a hódmezővásárhelyi kollégiumok könyvtárainak hasonló szellemű fejlesztésére is.

A dunántúli reformátusok legjelentősebb iskolája a pápai kollégium volt. A 18. század végéig a helyi egyházközség fenntartásában működött, azután az egyházkerület vette át. Könyvtára a többi kollégiuméhoz hasonlóan a diákok és a professzorok adományaiból, illetve hagyatékaiból gyarapodott. A legjelentősebb 17. századi hagyatéka (Veresmarthi Mihályé) megmaradt a 18. század közepéig, s lassú gyarapodás is regisztrálható. A könyvtárosok a diákok közül kerültek ki addig, amíg az egyházközség volt a fenntartó. A könyvtár történetének szomorú fordulópontja az 1752. év, amikor Mária Terézia rendeletére el kellett hagyniuk Pápát, s Adásztevelre költöztek. A könyvtár állományából ez után csak 127 kötet maradt meg. A gyűjteményt tehát gyakorlatilag újra kellett alapítani. 1785-től kinevezett könyvtárigazgatók felügyelték a szerzeményezési és a katalógizálási munkákat. A legjelentősebbek Mándi Márton István (1760–1831) és Tóth Ferenc (1768–1844) professzorok voltak.

Különbözőségeket mutathatók ki az *erdélyi kollégiumi könyvtárak* anyagában is. A marosvásárhelyi katalógusok tanúbizonysága szerint Baranyai Decsi János és Laskói Csókás Péter után a 18. századig nem akadt hozzájuk hasonló egyéniség az iskola tanári karában, legalábbis olyan nem, aki a könyvtár gyarapítását olyan tervszerűen végezte volna, mint ők. A 17. század folyamán örökölt kisebb polgári, lelkészi hagyatékokkal nem a legszínvonalasabb teológiai anyag került a gyűjteménybe, amelyet később a Teleki család intenzív patronátusa tett korszerűbbé a 18. században.

A kolozsvári kollégium és könyvtár Apáczai Csere Jánosnak köszönheti, hogy a 17. század második felétől kezdődően a legmodernebb teológiai áramlatok is képviseltethették magukat a bibliotékában, s az 1752-es katalógus már egy, a debrecenivel és a patakival nagyságban is összemérhető gyűjteményt mutat.

I. Apafi Mihály fejedelem a tatárok által feldúlt főváros, Gyulafehérvár helyett a közeli Nagyenyeden alapított kálvinista kollégiumot 1662-ben. Az iskola könyvtára örökölte a Gyulafehérvárról elmenekített könyvtárrészt, majd alapvetően az iskola egykori diákjai hagyatékaiból gyarapodott. Az erdélyi református diákok nagy számban a németalföldi egyetemeket

Budapest, a Ráday könyvtár jelenlegi interieurje
(Dunamelléki Református Egyházkerület székháza, Budapest, IX. Ráday u. 28.)

látogatták, könyveiket ott szerezték be. A 17. század 20-as éveitől kezdve azonban egyre gyakrabban mentek át Angliába, ismerkedtek meg az ottani puritán, presbiteriánus eszmékkel. A könyvtár ennek megfelelően az 1680-as évekre jelentős számú olyan könyvet is birtokolt, amelyek a felnövő generációkat a németalföldi ortodox kálvinista iránytól eltéríthették volna. A 18. század elején többször végrehajtott állományellenőrzés alkalmával a 17. századi katalógus valamennyi angol vagy e körből származó tétele mellett megtaláljuk a „*deest*” bejegyzést. Ez a kollégiumi könyvtár a 18. század végére Erdély egyik legnagyobb gyűjteménye lett, hiszen hagyatékként megkapták Teleki József főúr (1732), Borosnyai Márton orvos (1738) és Bánffy Zsigmond nemes (1752?) könyvtárát, majd Bethlen Kata magyar bibliotékáját is (1759). Az 1752-ben, majd 1764-ben írt katalógusok tanúsága szerint a könyvtár állománya már ekkor meghaladta az 5000 kötetet.

Marosvásárhelyt a 18. század elején még csak szerény, néhány száz kötetes könyvtárat tudhatott magáénak az iskola, de a Teleki család valamennyi generációjának rendszeres támogatása meghozta az eredményét. Teleki Sámuel gyűjteményének marosvásárhelyi jelenléte pedig a tanárok és az ottani értelmiség művelődési lehetőségeit az erdélyi átlag fölé emelte.

A székelyudvarhelyi kollégium a nem katolikus székelység – a székelyek többsége katolikus maradt – oktatásában töltött be jelentős szerepet, hiszen a gyerekeknek nem kellett lakóhelyüktől távolra utaz-

ni bentlakásos iskolákba. A 18. század elejétől számos család, elsősorban tanárok, lelkészek, de a környékbeli nemesek is a kollégiumra hagyták könyvtárukat. Bethlen Imre (1698–1765) consistoriumi főgondnok és felesége, Gyulai Klára járt elől szép példával, majd Székely László, Cserei Mihály, Dálnoki Teleki Mihály nemesek bibliotékái gazdagították a kollégiumot.

JEGYZETEK

¹ LUTHER 1899, 48.

² A legtöbb ilyet Johannes Bugenhagen munkájaként ismerjük (1528: Braunschweig; 1535: Pomeránia). A braunschweigit lásd *Kircherordnungen Braunschweig* 1955, 396.; a pomerániai: *Kircherordnungen Pommern* 1911, 336.; ez utóbbiban következőként fogalmaz: „Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie geholden werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.” – Ezen Kirchenordnungok könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd RADLACH 1895, 153–173.

³ Csak két fontosabb tanulmány említi: VODOSEK 1978; THAUER–VODOSEK 1990.

⁴ Vö. MONOK 1996b.

⁵ MADAS–MONOK 2003, 136–139.

⁶ *Kék vér, fekete tinta* 2005.

⁷ MONOK 2007.

⁸ MONOK 2003.

⁹ MONOK 1996a.

¹⁰ BÖRVÖLGYI 2004.

¹¹ SEGESVÁRY 1992.

¹² DEÉ NAGY 1997.

¹³ MONOK 1994.